

หลักธรรมสำคัญในอริยาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา

A Study Important Principles in the Avijjaya Sutta That Are to The Practice of Vipassana Bhavana

¹พระอธิการยุทธานุ สมวงษา และ ²วิโรจน์ คุ่มครอง

¹Phraadhikara Yuththana Somwongsa and ²Viroj Koomkrong

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: ²koom-krong9@hotmail.com

Received February 2, 2022; Revised February 25, 2022; Accepted May 15, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูตร 2) ศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า หลักธรรมสำคัญในอริยาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พบว่า โยคีผู้ปฏิบัติธรรมควรเว้นอริยาคือความไม่รู้ ซึ่งเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมประกอบด้วย อหิริกะ คือความไม่ละอายบาป โดยอหิริกเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ไม่ละอายต่อทุจริต โอนัตตปปะ คือความไม่เกรงกลัวบาป โอนัตตปปะเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ไม่หวาดกลัวต่ออกุศลทุจริตต่าง ๆ และมีจนามรรค คือทางที่ผิด มี 8 ประการ มีโยคีผู้ปฏิบัติธรรมควรเว้นมิจฉาทิฐิ คือความเห็นที่ผิด เช่น เห็นว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล เป็นต้น และพระพุทธเจ้าทรงแสดงวิชา คือความรู้แจ้งเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมประกอบด้วย หิริ คือความละอายบาป โอนัตตปปะ คือความเกรงกลัวต่อบาป และสัมมามรรค โดยโยคีผู้ปฏิบัติธรรมควรมีสัมมามรรคมีองค์ 8 ประการ เช่น โยคีผู้ปฏิบัติธรรมควรมีสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ เป็นหัวหน้าแห่งอริยมรรคที่เหลือ เมื่อเกิดขึ้นอริยมรรคข้ออื่น ๆ เกิดขึ้นตามมานี้ เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ที่เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

คำสำคัญ: อริยาสูตร; การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา; พุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

The objectives of this article were 1) to study the content and important Buddhist teaching found in the Avijja Sutta and 2) to study the important teachings relating to insight meditation practice in the Avijja Sutta. It was documentary research by studying data from Theravada Buddhist scriptures and documents related then summarized, analyzed, and compiled in descriptive style. The results of the research revealed that the teaching found in the Avijja Sutta relating to insight meditation practice reveals that yogis who practice insight should avoid ignorance, which is the subject of all unwholesome deeds, consisting of Ahirika or shamelessness, which is an Ahirikacetasika refers to the immoral consciousness without fear of wrong deeds, Anottappa or the fear of sin. Anottappacetasika is the mental state of not being afraid of any wrong deeds and wrong paths consisting of eight paths such as Yogis' wrong practice, for example, wrong view on fruitless giving and worships and so on. In addition, the Buddha taught the right knowledge or Vijja as the president of all wholesome consciousness consisting of Hiri or shame and Ottappa or fear of dreads, and the right path called Sammamagga. Yogis who practice insight should cultivate the Eightfold Path, for example, yogis who practice insight should conduct the right view, which is the president of all the other noble paths. When it arises, the other noble paths surely follow. This is an important teaching for Vipassana meditation practice because it leads to the cessation of suffering known as Dukkhanirodhagaminipatipada.

Keywords: Avijja Sutta; Vipassanabhavana Practice; Theravada Buddhism

บทนำ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระผู้ประเสริฐเลิศล้ำเหนือปวงมนุษย์ เป็นผู้ทรงด้วยพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ พระมหากรุณาธิคุณ ได้อุบัติขึ้นแล้วในโลกนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงความหมายที่เกี่ยวกับอริชาไว้ว่า อริชา ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้เหตุให้ทุกข์เกิด ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาท (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

อริชาสูตร คือ พระสูตรที่ว่าด้วยอริชา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริชา (ความไม่รู้แจ้ง) เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสสธรรมทั้งหลาย อหิริกะ (ความไม่ละอายบาป) อนัตตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวบาป) ก็มีตามมด้วยมิจฉามรรค 8 ประการ และ ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริชา (ความไม่รู้แจ้ง) เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสสธรรมทั้งหลายหิริ (ความละอายบาป) และ โอตตตัปปะ (ความเกรงกลัวบาป) ก็มีตามมด้วยสัมมามรรค

อริชชา คือ ไม่มีความรู้ ความไม่เข้าใจ และไม่รู้ว่าทันในเหตุปัจจัยอันเป็นสภาวะธรรมของทุกข์ และการดับทุกข์หรือพ้นทุกข์ตามความเป็นจริง อันคือความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอด ไม่รู้เท่าทัน ในการดับทุกข์ เพราะอริชชา 8 อันมีดังนี้ 1) ไม่รู้จักทุกข์ 2) ไม่รู้จักสมุทัย 3) ไม่รู้จักนิโรธ 4) ไม่รู้จักมรรค 5) ความไม่รู้อดีต 6) ความไม่รู้อนาคต 7) ความไม่รู้ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต 8) ความไม่รู้ปัจจุสมุปบาท ไม่ทราบ ไม่รู้ธรรมชาติของทุกข์ คือ ไม่รู้กระบวนการการเกิดขึ้น และการดับไปแห่งทุกข์ คือ ไม่รู้ในธรรมข้อที่ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกัน อาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ตามหลักอิทัปปัจจยา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป. อ. ปยุตฺโต, 2562).

สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา หากมีอริชชา คือ ความไม่รู้ นั่นร้ายกาจ ร้ายแรง ตรึงรัด ปกปิดบังไว้ไม่ให้เห็น พระพุทธเจ้าเปรียบไว้เหมือนกับลิ้มรสลักยิด เอาไว้ลือคเอาไว้ทำให้ไม่หลุดออกจากกัน หรือเปรียบเทียบไว้กับยอดเรือนที่จะปิดบังเอาไว้ให้น้ำไม่รั่วรดใส่ เป็นที่แรกที่จะบังกันให้น้ำแยกออกจากกันไป ทำให้มีช่องว่างเกิดสิ่งต่าง ๆ ตามมาปรุงแต่งต่อเนื่องไปได้ (Chanthathong, 2021) พระพุทธเจ้า เปรียบอริชชาไว้เหมือนกับความมืดด้วย ทำให้มองไม่เห็น ทำให้ปิดบังมืดมัว เป็นเหมือนกลุ่มหมอกกลุ่มควัน ทำให้การปฏิบัติธรรมไม่เจริญก้าวหน้า ด้วยเหตุผลดังกล่าว อริชชาจึงเป็นเหตุให้เกิดโมหะ คือ ความไม่รู้ คลอบคลุมเอาไว้ เราจะทำอริชชาให้ดับไป ทำความไม่รู้ให้ดับไป ทำโมหะให้ดับไป เราก็คมาทำอริชชา คือ ความรู้ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร โดยอาศัยข้อกำหนดเป็นสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้เป็นกรอบปฏิบัติที่เอื้อต่อการพัฒนาคุณธรรมภายในให้เจริญขึ้น เป็นลักษณะของบรรพชิตที่นำไปสู่ความศรัทธาเลื่อมใสของหมู่ชน (พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงศ์แก้ว และ สุเชาว์ พลอยชุม, 2564) โดยเริ่มต้นด้วยการศึกษาปริยัติให้รู้จักหลักการสำคัญในหลักคำสอนของศาสนาใดการพัฒนาตนเองได้อย่างเหมาะสม (พระมหากิตติธัญญ์ สุกิตติเมธี, 2564) สามารถนำความรู้ที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสแหล่งเรียนรู้และสามารถเพิ่มทักษะในการนำไปปฏิบัติได้จริง เพื่อทำให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุดทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ชุมชน สังคม (ศุภวรรณ การุญญะวีร์, 2564) เมื่อเข้าใจแล้วจึงลงมือปฏิบัติ คือ ทดลองฝึกปฏิบัติตามที่ได้เรียนมา และการปฏิบัตินี้จะนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง (Damnoen et al., 2021) การบูรณาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในการดำเนินชีวิตในการพัฒนาพฤติกรรมของตนเองจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำไปใช้ด้วยความรอบคอบ (Tan & Damnoen, 2020) ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีสมบูรณ์ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้ ควบคู่กับการมีคุณธรรม จริยธรรม และมีวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข (พระภัทรชัยญาณกร ณ อดุลย์, 2564)

ด้วยเหตุดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษา ศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริชชาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ที่สามารถที่จะเรียนรู้และทำความเข้าใจในกระบวนการซึ่งเป็นต้นเหตุของอริชชา 8 และนำไปฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เห็นโทษของความไม่รู้ เพื่อให้เกิดอริชชา คือ ความรู้ในอริยมรรค เพื่อทำลายอริชชาให้หมดความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตน จนถึงความพ้น

ทุกข์ นำไปเผยแพร่และประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง ในการนี้ผู้ศึกษาจะได้ค้นคว้าต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูต
2. เพื่อศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูตที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การทบทวนวรรณกรรม

ความสำคัญของอริยาสูตในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท มีใจความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “อริยา” เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย อหิริกะ อนัตตปปะ ก็มีตามมาด้วย มีทั้งหมด 8 ประการ คือ 1. ผู้มีอริยาไม่เห็นแจ่มยอมมีมิจฉาทิฏฐิ 2. ผู้มีมิจฉาทิฏฐิยอมมีมิจฉาสังกัปปะ 3. ผู้มีมิจฉาสังกัปปะยอมมีมิจฉาวาจา 4. ผู้มีมิจฉาวาจายอมมีมิจฉากัมมันตะ 5. ผู้มีมิจฉากัมมันตะยอมมีมิจฉา 6. ผู้มีมิจฉาอาชีวะยอมมีมิจฉาวายามะ 7. ผู้มีมิจฉาวายามะยอมมีมิจฉาสติ และ 8. ผู้มีมิจฉาสติยอมมีมิจฉาสมาธิ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) หลังจากแสดงอริยาแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิชาว่า “วิชา” เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย หิริ และโอตตปปะ ก็มีตามมาด้วย มีทั้งหมด 8 ประการ คือ 1. ผู้มีวิชาเห็นแจ่มยอมมีสัมมาทิฏฐิ 2. ผู้มีสัมมาทิฏฐิยอมมีสัมมาสังกัปปะ 3. ผู้มีสัมมาสังกัปปะยอมมีสัมมาวาจา 4. ผู้มีสัมมาวาจายอมมีสัมมากัมมันตะ 5. ผู้มีสัมมากัมมันตะยอมมีสัมมาอาชีวะ 6. ผู้มีสัมมาอาชีวะยอมมีสัมมาวายามะ 7. ผู้มีสัมมาวายามะยอมมีสัมมาสติ และ 8. ผู้มีสัมมาสติยอมมีสัมมาสมาธิ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต, 2554)

การปฏิบัติสมถภาวนา เป็นปัจจัยสำคัญต่อการบรรลุธรรมที่ขาดไม่ได้ เริ่มต้นด้วยการทำให้สงบหยุดนิ่งในเบื้องต้นจนถึงระดับสูงอันเป็นสมาธิในระดับฌาน (พระธรรมธีรราชมหามุนี โชติก ญาณสิทธิ, 2538) ซึ่งแบ่งเป็น รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 เมื่อมาถึงขั้นนี้จึงเรียกได้ว่าเป็นระดับสูงสุดของสมถะ เป็นความหลุดพ้นในระดับโลกียะ เมื่อจิตตั้งมั่นดีแล้วจึงเข้าสู่วิปัสสนาภาวนา สามารถละสังโยชน์ได้หมดสิ้น (พระพุทธโฆสเถระ, 2554) บรรลุเป็นพระอรหันต์เป็นความหลุดพ้นในระดับโลกุตระ สำหรับการบรรลุธรรมนั้นอริยมรรคมีองค์ 8 เป็นหนทางแห่งการดับทุกข์อยู่ในระดับวิปัสสนา เกิดปัญญาารู้แจ้งเห็นแจ้งในอริยสัจ 4 ด้วยการวนรอบ 3 อาการ 12 ขจัดอาสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ดังนั้นเมื่อผู้ปฏิบัติทราบถึงลำดับของการปฏิบัติและความสำคัญของทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาแล้วจึงสามารถปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้องต่อไป (สุชาติ ทองมาลัย และ คณะ, 2561) ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องเป็นทางสายกลาง คือ ไม่ตึงไปและไม่หย่อนไป หิริ คือ ความละอายต่อบาปอกุศลทุกชนิด) ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาควรมีธรรมนี้ เพราะเป็นธรรมที่ช่วยให้ผู้คนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข สติ คือ พิจารณาสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม ตามความเป็นจริงใช้เพื่อพัฒนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้เจริญก้าวหน้าให้เจริญก้าวหน้าต่อไป (พระมหาสุบิน สุนทรธมฺโม และ พระมหาบุญศรี ญาณวฑฺฒโน, 2564) สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งทำหน้าที่เป็นประธานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก่อให้เกิดมรรคองค์อื่นตามมา เช่น สัมมาสมาธิ เป็นต้น (สุกัร ทุมทอง และคณะ, 2564) เมื่อมรรคทั้ง 8 ประการบริบูรณ์จะช่วยชำระจิตที่ขุ่นมัวเศร้าหมองให้สะอาดผ่องใสจนสามารถพัฒนาอินทรีย์ พละ โภชณงค์ และให้เจริญเต็มที่จนสามารถบรรลุมรรค ผล และนิพพานได้ในที่สุด

หลักการฝึกฝนพัฒนาชีวิตจนถึงขีดความสามารถสูงสุดด้วยการพัฒนาจากภายใน ทั้งทางด้านกาย อารมณ์ และ จิตใจ ซึ่งกระบวนการพัฒนาจะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กัน 4 ด้าน คือ 1) การพัฒนา กาย 2) การพัฒนาสังคม (ศีล) 3) การพัฒนาจิต 4) การพัฒนาปัญญา เพื่อให้เหมาะสมกับศักยภาพของมนุษย์ ซึ่งสามารถฝึกให้รู้แจ้งธรรมได้ พระพุทธศาสนาใช้วิธีการแห่งสิกขา ซึ่งแปลว่า การศึกษา หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรม ได้แก่วิธีปฏิบัติสำหรับการพัฒนากาย วาจา ใจ ให้เจริญงอกงาม จนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน (จิรพร ชีวะธรรม และ อุทัย สติมัน, 2564) เป็นประโยชน์ที่สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างมากมาย ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาทสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเอง ทำให้ชีวิตประจำวันอยู่อย่างมีความสุข (อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ, 2564)

สรุปได้ว่า การศึกษาเรื่องอริยาสาตรอันเป็นบาทฐานการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา งานวิจัยนี้เป็นขอบเขตด้านเนื้อหาเป็นการศึกษาเรื่องอริยาสาตรเช่น อริยสัจ เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสัจธรรมประกอบด้วย อหิริกะ อนินตตปปะกัตามมาด้วย และทำให้ดำเนินไปสู่มัจฉามรรค ในตอนท้ายพระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า วิชชา เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสัจธรรมและทำให้ดำเนินไปสู่อริยมรรค ผู้วิจัยมีความประสงค์ที่ค้นคว้าการศึกษาในแง่มุมประเด็นที่เกี่ยวกับการศึกษาอริยาสาตรอันเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยเรื่อง ศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริยาสาตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ศึกษาเรื่องอริยาสาตร ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ประกอบด้วย พระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
2. ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอริยาสาตร ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ประกอบด้วย พระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
3. ศึกษาวิเคราะห์อริยาสาตรที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติวิปัสสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
4. สรุปผลที่ได้จากการวิจัย พร้อมข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

1. เนื้อหาหลักธรรมสำคัญในอริยสัจ

อริยสัจธรรม หมายถึง พระสูตรว่าด้วยเรื่องอริยสัจ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายมีใจความว่า “อริยสัจ (ความไม่รู้อย่าง) เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสัจธรรมทั้งหลาย อหิริกะ (ความไม่ละอายบาป) อนัตตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวบาป) ก็มีตามมามาก มีทั้งหมด 8 ประการ คือ

- ผู้มีอริยสัจไม่เห็นแจ้งย่อมมีมิจฉาทิฏฐิ (เห็นผิด)
- ผู้มีมิจฉาทิฏฐิย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ (ดำริผิด)
- ผู้มีมิจฉาสังกัปปะย่อมมีมิจฉาวาจา (เจรจาผิด)
- ผู้มีมิจฉาวาจาย่อมมีมิจฉากัมมันตะ (กระทำผิด)
- ผู้มีมิจฉากัมมันตะย่อมมีมิจฉาอาชีวะ (เลี้ยงชีพผิด)
- ผู้มีมิจฉาอาชีวะย่อมมีมิจฉาวายาเม (พยายาผิด)
- ผู้มีมิจฉาวายาเมย่อมมีมิจฉาสติ (ระลึกผิด)
- ผู้มีมิจฉาสติย่อมมีมิจฉาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นผิด)

อริยสัจธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) จัดอยู่ในอรรถกถาธรรม เป็นไปด้วยอรรถาธิบายของพระองค์ อริยสัจ หมายถึง ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะตรงข้ามกับปัญญา โดยเฉพาะปัญญาที่เรียกชื่อเฉพาะว่า วิชชา พุทธอย่างสามัญว่า โมหะหรืออริยสัจ คือความไม่รู้นี้เป็นภาวะพื้นเดิมของคนซึ่งจะต้องกำจัดให้หมดไปด้วยวิชชา คือความรู้ หรือด้วยการฝึกอบรมเจริญปัญญา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ป.อ.ปยุตฺโต, 2562) ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อริยสัจเป็นประธานของอภิสัจธรรมทั้งหลาย และทำให้จิตจมอยู่ในวิบากของอภิสัจธรรมเหล่านั้น

เนื้อหาสำคัญของอริยสัจธรรม คือ พระพุทธเจ้าทรงแสดงความไม่รู้ ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี 4 ประการคือ ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์ อริยสัจ 8 คือ อริยสัจ 4 และเพิ่มความไม่รู้อดีต ความไม่รู้อนาคต ความไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ความไม่รู้ปฏิสนธิรูปบาท อันเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอภิสัจธรรมและทำให้ดำเนินไปสู่ มิจฉามรรค เป็นเหตุให้ไม่สามารถเข้าถึงความรู้ในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางแห่งความดับทุกข์ได้ อริยสัจตามมามาก อหิริกะ อนัตตตัปปะ และมิจฉามรรค 8 ประการ ปิดกั้นไม่ให้กุศลธรรมเกิดขึ้น และวิชชาอันประกอบด้วย หิริ โอตตตัปปะ และสัมมามรรคอันมีองค์ 8 ประการ

นอกจากนั้น อริยสัจยังเป็นสภาวะธรรมที่ปิดบังปรมาตตธรรม ทำให้สรรพสัตว์ไม่รู้แจ้ง ความเป็นจริง ไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทราบบัญญา ความไม่รู้ชัด ความไม่แทงตลอด ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้ธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีอหิริกะ คือ ความไม่ละอายบาปพระ(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ มานิตย์ เขมคุตฺโต, 2561) สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในพุทธศาสนา สัตว์โลกต่างต้องการหลีกเลี่ยงภัยอันน่ากลัวนี้ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ภัยนี้กลับแฝงตัวตามเหล่าสัตว์ไปเสียทุกภพชาติ

ไม่มีวันจบสิ้น การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ที่หาจุดจบไม่ได้ นั่น เป็นเหมือนเรือนจำที่ขังคนไว้กับ ความทุกข์ทรมาน เพราะชีวิตก็คือ การเกิด และการตาย ต่อเนื่องกันไป อย่างไม่มีที่สิ้นสุดนั่นเอง มี อนัตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวบาป (ส่วนหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธเจ้าในอริยาสูตรคือการ ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา อันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่ออริยมรรคมีองค์ 8 เกิดขึ้น ก็มีศีล สมาธิ และ ปัญญา เหตุปัจจัยให้เกิดอริยชา คือ อาสวะ 4 คือ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551)

1) กามาสวะ หมายถึงความพอใจในกาม คือธรรมชาติที่เป็นเครื่องหมักดอง หรือไหลไปใน กามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ในโลกมูลจิต 8

2) ภวาสวะ คือธรรมชาติที่เป็นเครื่องหมักดอง หรือไหลอยู่ด้วยความยินดีติดใจในอัตภาพ แห่งตน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ในทิวฐิตตวิปปยุตจิต 4

3) ทิฏฐาสวะ คือธรรมชาติที่เป็นเครื่องหมักดอง หรือไหลอยู่ในความเห็นผิด องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ในทิวฐิตตวิปปยุตจิต 4

4) อวิชชาสวะ คือธรรมชาติที่เป็นเครื่องหมักดอง หรือไหลอยู่ในความหลง ความโง่ ไม่ รู้ เหตุผลตามความจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ในอกุศลจิต 12

โทษของอวิชชา อวิชชาเป็นปัจจัยแรกที่สำคัญแห่งปัจจัยในปฏิจจสมุปบาท ที่เกิดสืบต่อกันไป โดยลำดับ จนถึง ชาติ ชรา มรณ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เมื่อ อวิชชาเกิดย่อมไม่รู้แจ้งปรมัตถธรรม โลกอันอวิชชาบีบคั้น ปกคลุม หุ้มห่อครอบไว้ เป็นเหตุให้สัตว์โลก ท่องเที่ยวในวัฏฏะที่ค้นหาที่สุดเบื้องต้น ที่สุดเบื้องปลายไม่พบ เป็นโทษภัยที่อยู่ใต้มงกกลางสังสารวัฏ อันยาวนาน อวิชชาจึงเป็นประธานให้เห็นถึงเหตุปัจจัยของธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่อาศัยกันและกันเกิด ตาม หลักปฏิจจสมุปบาท เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย คำว่า สังขาร ในที่นี้ได้แก่ 1) ปุณฺณภาวิสังขาร 2) อปุณฺณภาวิสังขาร และ 3) อเนญชาวิสังขาร

อวิชชาเกิดเพราะมีวิญญาน คือโลกียวิปากจิต 32 อวิชชาเกิดเพราะมีนามรูป อวิชชาเกิด เพราะสฬายตนะ 6 มีจักขายตนะ เป็นต้น เป็นปัจจัย อวิชชาเกิดเพราะสัมผัสสละ 6 เป็นปัจจัย อวิชชา 6 มีจักขุสัมผัสสละสลาเวทนา เป็นต้น เป็นปัจจัย อวิชชา เกิดเพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิดเพราะมี อุปาทาน 4 ความยึดถือวาทะว่าตัวเราของเรา เป็นปัจจัยเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้

2. ศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ศึกษาหลักธรรมสำคัญในอริยาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยแบ่ง ออกเป็น อวิชชาที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสูตร ได้แก่

1) อหิริกะที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสูตรดังพระพุทธพจน์ว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย อหิริกะ คือ ความไม่ละอาย บาปก็มีตามมาด้วย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) โดยอหิริกเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ไม่ละอาย ต่อบาปกรรม หรือ ไม่ละอายต่อทุจริต หมายถึง เป็นสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล ซึ่งไม่มีความละอายต่อ อกุศลทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริต เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เมื่ออหิริกเจตสิกบังเกิดขึ้นในจิตใจของบุคคลใดแล้ว

ย่อมทำให้บุคคลนั้นเกิดความรู้สึกที่กระต้าง ไม่น้อมจิตไปในความดีงาม จากบุคคลที่มีความละเอียดรอบคอบหรือต่อทุจริตทราฐิพอยู่ ย่อมกลับกลายเป็นบุคคลที่หมดความละเอียด ด้านที่จะประพฤติทุจริตกรรมต่าง ๆ ขึ้นมา เพราะอหิริกเจตสิกเมื่อประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้ลัมปยุตตธรรมคือ จิต และเจตสิกที่เกิดพร้อมกันกับตนให้กระต้างหมดความละเอียดต่อความชั่ว จึงทำให้จิตและเจตสิกมีสภาพที่เป็นอกุศลขึ้นมาได้ โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรตรวจอหิริกะ คือ มีสภาพความเป็นไปโดยการไม่คำนึงถึงสภาพของตนอันสมควรให้เกิดความละเอียด 4 ประการ คือ 1) ความไม่ละเอียดต่ออวัย 2) ไม่ละเอียดต่อเพศ 3) ไม่ละเอียดต่อตระกูล และ 4) ไม่ละเอียดต่ออกุศล (พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, มานิตยฺ เขมคุตฺโต, 2561)

2) อนัตตปปะที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสูตรดั่งพระพุทธพจน์ว่า อริยชา คือความไม่รู้อย่างเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย อนัตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวบาปก็มีตามมัตถว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรตรวจอโนตตปปะเจตสิก ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ไม่สะดุ้งกลัวต่ออกุศลทุจริตต่างๆ มีกายทุจริตเป็นต้น อนัตตปปะเจตสิกนี้มีสภาพคล้ายกับอหิริกเจตสิก คือ ไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อบาป ผลของบาปที่จะพึงเกิดขึ้นแก่ตนเอง อนัตตปปะ มีลักษณะความไม่สะดุ้งต่อความชั่ว เป็นลักษณะ หรือมีความไม่สะทกสะท้านต่อบาป เป็นลักษณะ มีการกระทำทุจริตเป็นกิจมีการไม่ย่อท้อต่อทุจริตเป็นอาการปรากฏ มีความไม่เคารพนับถือคุณงามความดีของผู้อื่น คือไม่ให้เกียรติบุคคลอื่นเป็นเหตุใกล้ให้เกิด (มานิตยฺ เขมคุตฺโต) เพื่อผล, 2561) อนัตตปปะเจตสิกอยู่ในกลุ่มอกุศลราสี คือ หมวดแห่งอกุศลเจตสิก 14 เป็นโมจตุกเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบกับอกุศลจิตได้ทั้งหมด 12 ดวง จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลัพพากุสลสาธารณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ประกอบได้ทั่วไปในอกุศลจิตทั้งหมด อนัตตปปะเจตสิกเป็นนิยตโยคีเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้โดยแน่นอน เมื่อระบุว่า ประกอบกับอกุศลจิตได้ทั้ง 12 ดวง เมื่ออกุศลจิตดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ย่อมมีอนัตตปปะเจตสิกประกอบพร้อมด้วยเสมอ โดยไม่มีกรณียกเว้น

3) มิจฉามรรคที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสูตรดั่งพระพุทธพจน์ว่า อริยชา คือความไม่รู้อย่างเป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย มิจฉามรรคก็มีตามมัตถว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรตรวจมิจฉามรรค คือ ทางที่ผิด หนทางที่ผิด ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยความหมายที่ตรงข้ามกับสัมมาสมาธิ ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรตรวจมิจฉามรรคที่เป็นหนทางที่ผิด จึงไม่พ้นจากอกุศลธรรม ความไม่ดีโดยมีอริยชา ความไม่รู้ อันเป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิด และ ดำเนินทางที่ผิดได้ตามกิเลสที่เกิดขึ้น ซึ่งการจะละคลายการดำเนินทางที่ผิดก็ด้วยการอบรมปัญญาที่เป็นความเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ ด้วยการเสพ คบกับ สัตบุรุษ คือ การฟังพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอย่างถูกต้อง ย่อมจะค่อย ๆ ดำเนินสัมมามรรค หนทางที่ถูก ที่ละน้อยได้ และละมิจฉามรรคได้ในที่สุด

วิชา ที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสาธุ โดยผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น

(1) หิริโอตตปปะ ที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสาธุ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิชา คือ ความรู้แจ้งเป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมทั้งหลาย หิริ คือ ความละอายบาปก็มีตามมาด้วย โอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อบาปก็มีตามมาด้วย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรมีหิริ คือ ความละอายต่อความชั่วของเรา และควรมีโอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อบาปที่จะเกิดขึ้นจากการกระทำของตนเอง เพราะหิริความละอายแก่ใจ และโอตตปปะความเกรงกลัวต่อบาปอกุศลธรรม รักษาสิกขาบทให้บริสุทธิ์ ไม่ให้ขาด ไม่ให้ต่างพร้อย เป็นปัจจัยให้มีวิถีชีวิตที่ดี รักษาโภคทรัพย์ไว้ได้ และชีวิตอยู่เย็นเป็นสุข ไม่มีความทุกข์กาย เดือดร้อนใจ โยคีผู้ปฏิบัติธรรมควรมีหิริโอตตปปะเป็นฐานให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรม ทำให้เป็นคนดั่งาม สงบระงับ เป็นฐานของการประพฤติปฏิบัติ (ศีล) ทำให้บุคคลมีกายสะอาด มีวาจาสะอาด และมีจิตใจสะอาด เป็นเหตุให้เกิดความดั่งาม ความสุข ความเจริญ (โลกียะ) และความสงบระงับ เยือกเย็นก้าวพ้นจากความทุกข์ (โลกุตตระ) ส่วนโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาควรมีหิริ คือ ความละอายต่ออกุศล และโอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่ออกุศล (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต, 2554) ต่างก็เป็นสภาพธรรมฝ่ายดีด้วยกันทั้งคู่ หิริและโอตตปปะ เป็นธรรมฝ่ายดีเมื่อเกิดขึ้นทำกิจหน้าที่ของตน อกุศลจิตย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้และที่สำคัญธรรม 2 ประการนี้ เป็นธรรมคุ้มครองโลก เป็นเครื่องเกื้อกูลให้สัตว์โลกอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข สงบร่มเย็น ปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่กระทำให้สิ่งที่ไม่ดีทั้งในที่แจ้งและในที่ลับ การมีหิริและ โอตตปปะ เป็นประโยชน์ของกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นเครื่องที่ชี้ให้เห็นโทษของอกุศลธรรมในชีวิตประจำวัน มีหิริ-โอตตปปะ เป็นต้น จึงเกิดขึ้น โดยไม่มีตัวตนที่บังคับหรือทำขึ้นมาได้แต่เกิดขึ้นเป็นไป แล้วตามเหตุตามปัจจัย

(2) สัมมามรรค ที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอริยาสาธุ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิชา คือ ความรู้แจ้งเป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมทั้งหลาย และสัมมามรรคก็มีตามมาด้วย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมควรมีสัมมามรรคหรืออริยมรรคมีองค์ 8 ประการ (พระธรรมธีรราชมหามุนี โชติก ญาณสิทธิ), 2538) สัมมามรรคหรืออริยมรรคมีองค์ 8 นี้เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ซึ่งเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

สรุป

อริยาสาธุ ว่าด้วยอริยาสา ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อริยาสา เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรม ประกอบด้วย อหิริกะ อโตนตปปะก็มีตามมาด้วย และทำให้ดำเนินไปสู่สัมมามรรค คือ ทางมีองค์ 8 คือ 1) มัจฉาทิฏฐิ 2) มัจฉาสังกัปปะ 3) มัจฉาวาจา 4) มัจฉากัมมันตะ 5) มัจฉาอาชีวะ 6) มัจฉาวายามะ 7) มัจฉาสติ 8) มัจฉาสมาธิ ในตอนท้ายพระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าวิชาเป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมและทำให้ดำเนินไปสู่อริยมรรค คือ ทางประเสริฐ มี

องค์ 8 คือ 1) สัมมาทิฏฐิ 2) สัมมาสังกัปปะ 3) สัมมาวาจา 4) สัมมากัมมันตะ 5) สัมมาอาชีวะ 6) สัมมาวายามะ 7) สัมมาสติ 8) สัมมาสมาธิ

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

ในวิชาสูตรมีหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ โยคีปฏิบัติธรรมจงงดเว้น อวิชชา คือ ความไม่รู้ อหิริกะ คือ ความไม่ละอายบาป อนัตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวบาป และ มิจฉามรรค คือ ทางที่ผิดมี 8 ประการ แต่โยคีปฏิบัติธรรมควรเจริญวิชา คือ ความรู้แจ้ง หิริ คือ ความละอายบาป โอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อบาป และสัมมามรรค อันเป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันเป็นกระบวนการที่ผู้ปฏิบัติ จะต้องพิจารณาเพื่อให้เกิดผลต่อการปฏิบัติ สามารถนำไปประยุกต์และปรับใช้กับการสอนกัมมัฏฐาน และปรับพฤติกรรมบุคคลให้เหมาะสมเพื่อพัฒนาชีวิตให้ดีขึ้น หรือจะเป็นแบบอย่างที่เหมาะสมกับการปฏิบัติที่เหมาะสมต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมในส่วนของหลักธรรมในแง่มุมอื่น ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้ครบในทุก ๆ ด้าน ดังนี้

1. ศึกษาอหิริกะในวิชาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
2. ศึกษาอนัตตปปะในวิชาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
3. ศึกษาวิชาในวิชาสูตรที่มีความสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

เอกสารอ้างอิง

- จิรพร ชีวะธรรม และ อุทัย สติมั่น. (2564). วิเคราะห์การพัฒนาชีวิตตามหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก. *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(1), 96-106.
- พระครูพิพิธภิกขนิการ (มานิตย์ เขมคุตโต). (2561). *ลักษณะที่จุดกะ ในการเจริญวิปัสสนา*. กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). (2538). *คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม 7-8-9*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระภัทรชัยญาณ ฐิตสว. (2564). การบริหารการศึกษาตามหลักพุทธธรรมของโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน. *วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย*, 4(3), 83–92.
- พระมหากิตติธัญญ์ สุจิตฺตเมธี. (2564). การวิเคราะห์แนวทางดเว้นจากความเลื่อมในปรางาสูตร. *วารสารสหวิทยาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 4(1), 84–95.
- พระมหาสุปิน สุนทรธมฺโม และ พระมหาบุญศรี ญาณวฑฺฒ. (2564). ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอรรถาสูตร. *วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(1), 123–134.
- พระสมชาย บัวแก้ว, พระมหาบุญศรี วงศ์แก้ว และ สุเชาว์ พลอยชุม. (2564). อภิสมาจาร: กระบวนการพัฒนาบุคลิกภาพตามแนวพระพุทธศาสนา. *วารสารศิลปการจัดการ*, 5(3), 895–907.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2554). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*. (สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), ผู้แปล). (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ: ธนาเพรส.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ศุภวรรณ การญญะวีร์. (2564). การบริหารจัดการแหล่งเรียนรู้ภายในสถานศึกษาตามหลักสัปปายะ 7 วิธีใหม่. *วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย*, 4(3), 75–82.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2562). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. (พิมพ์ครั้งที่ 22). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์.
- สุชาติ ทองมาลัย ประเวศ อินทองปาน และ ธเนศ ปานหัวไผ่. (2561). วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม. *วารสารมนุษยศาสตร์*, 25(2), 376–409.
- สุภีร์ ทุมทอง, พระเทพสุวรรณเมธี, พระมหาวัฒนา ปญฺญาปทีโป. (2564). การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนติปกรณ์สำหรับนิสิตบัณฑิตศึกษา วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม. *วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(1), 78–94.
- อุไรพร ประชาบุตร และ วิไลศักดิ์ กิ่งคำ. (2564). ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอานาปานสติกับไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท. *วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(2), 1–12.
- Chanthathong, S. (2021). The Significance of the Right View (Sammaditthi) in Theravada Buddhism. *Journal of International Buddhist Studies*, 12(1), 61–70.

- Damnoen, P. S., Chaiworamankul, Y., Thammawatsiri, P. A., & Soontrondhammanitus, P. (2021). Buddhist Ethics and the way of Living in Daily life: An Analysis of Genital Malfeasances (Kamesumicchacara). *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(8), 2943–2948.
- Tan, C. C., & Damnoen, P. S. (2020). Buddhist Noble Eightfold Path Approach in the Study of Consumer and Organizational Behaviors. *Journal of MCU Peace Studies*, 8(1), 1–20.